

Kas Sillamäe võiks olla nõukapärandi mõistmise võti?

Sillamäe on omalaadne linnaehituslik vabaõhumuuseum, kus on esindatud kõik nõukogudeaegsed stilistilised kihistused stalinistlikust klassitsismist postmodernismini.

MADIS TUUDER

Kirde-Eesti ja eelkõige sealsed tööstuslinnad ja -asulad mõjuvad mujal Eestis elavatele inimestele sageli irdsete, salapärate ja kummalistena. Eesti väiksu-sele ja kompaktsusele vaatamata peetakse seda maanurka endiselt kaugeks ja võõraks, nii et alles hiljuti oli selles piirkonnas ka turistina käimine justkui midagi eneseületuslikku ja ekstreemset. Sellisel suhtumisel on mõistagi arusaadavad põhjused: räägib ju suurem osa sealsest elanikkonnast muu Eestiga võrreldes teist keelt ja evib teistsugust kultuuritausta, mis avaldub ka selle piirkonna elukorralduses. Samuti erineb siinne asulastik oma kujunemislool ja visuaalse ilme poolest ülejäänud riigi paigust, kuigi, olgem ausad, analoogiaid leiab Põhja-Eestist kuni Paldiskini välja. Kirde-Eesti mentaalne eraldatus muust Eestist on kujunenud nõukogude ajal ning sama aeg on vorminud ka selle piirkonna näo, paljuski eelnevate kihistuste hinnaga. Ilmselt on seetõttu saanud sellest ülejäänud Eestiga võrreldes paljudele võõristust esile kutsuv ja raskesti omaks võetav paik. Selle mõtestamine, rääkimata omaks võtmisest, on arusaadavalt valulik.

Eestis on 30 aastaga jõudsalt ja suuresti ka edukalt suudetud lõimuda euroopalikku elukorraldusse ja suunatud pilk sõna otseses mõttes läände. See on kaasa toonud ka märgatava majandusliku edukuse. Irdne Kirde-Eesti tundub selles pealtnäha edukas Eestis olevat justkui üks vanamees, kelle kaasavaldamine moodsasse ühiskonda on olnud vaevaline ja kes üritab veel ikka torisedes ja ükskõikselt käega rehmates muule Eestile selgeks teha, et teda ei maksa ümber kasvatada ja et tema tahab jääda sinna, kus me hiljuti kõik koos veel õndsalt olime. Seda kunagist „õndsust“ on Eesti ühiskond püüdnud iga hinna eest maha raputada ja nn nõukogude taagast vabanemine on olnud üks rahvuslikest spordialadest, mis justkui aitaks ühiskonnal ka ise uskuda oma mõnikord näilise tunduvasse edusse ja valitud tee õigsusse. Ja sellel teel on seesama eilsest pärit Kirde-Eesti jäänud justkui paigale, tardunud aega, mida enam ei ole, aga mis kõigest hoolimata elab oma virtuaalset elu kohapeal edasi. Oluline on siinjuures see, et seda aega peetakse sellest samast ajast pärit linnades nn

omaks ja sellest lahtiütlemine ja uuega kaasamine tundub endiselt paljudele kohalikele isegi lausa reetmisena.

Just see, mida üks osa ühiskonnast peab omaks ja teine mitte, on tekitanud ühiskonnas lõhe, mida pidada väärtuslikuks ja õpetlikuks ning mida mitte. Nii on see ajaga, aga ka ajas jäetud füüsiliste jälgedega. Selles pole midagi uut. Sama küsimus kerkis ka näiteks seoses baltisaksa pärandiga, mida sõjaeelse vabariigis väärtustasid suuresti vaid baltisakslased ise, kuid mis tõusis eestlaste huviorbiiti ja isegi uhkuseasjaks, kui peame silmas näiteks mõisakultuuri, alles nõukogude ajal. Nii on see mõistetavalt ka nõukogude pärandiga. Tuleb tõdeda, et oleme 30 aastaga, mil peale on kasvanud uus põlvkond, jõudnud sellest ajast piisavalt turvalisse kaugusesse ning omal ajal põlatu on nõukapärandina viimasel ajal taas huviorbiiti tõusnud. Seda, et tolerantsus selle perioodi ja sellel ajal loodu suhtes on kasvanud, näitab kas või asjaolu, et aina arvukalt ilmub omaaegsete parteiässade ja tööstusjuhtide elulugusid ja memuaare, nõukaaja olimest tehakse näitusi, kollektionaaride seas on ammu popid tolle perioodi esemete kogumine ja nendega hangeldamine. Veel paarkümmend aastat tagasi täitsid selle niši Siberimälestused, sõjaeelse vabariigi pärandi esitõstmise ja eksponeerimise ning nõukaegse mööbli ja vimplite-märkide prügimäele rookimine.

Omaette teemaks on tõusnud ka nõukogudeaegne elukeskkond ja tollane ehitatud keskkond üldse. Ja mitte sugugi pelgalt olmelises mõttes, kuna sel perioodil ehitatud hoonetes elab suurem osa Eesti elanikest, vaid esteetilises. Asjaomastes ringkondades kõlavad juba ammu küsimused, kas sellel perioodil loodu seas on midagi väärtuslikku, ning kui jah, siis kuidas ja kas seda säilitada, kas meil on selleks jõudu, võimalusi jne. See on ka loomulik, sest aeg sunnib paratamatult neid küsimusi esitama. Muinsuskaitseametis ja kunstiakadeemias on selle teemaga juba ligi paarkümmend aastat süvitsi tegeldud. Uurimine on päädinud mahuka XX sajandi arhitektuuripärandi analüüsiga. Sinna sattunud valikus on suur osa just nõukogudeaegsel kihistusel, mis on tõstnud püünele ka liidu lagunemise järel unustusse jäetud Ida-Virumaa samast ajast pärit urbaanse keskkonna. Eraldi

on esile kerkinud Sillamäe linn, täpsemalt selle stalinistlik vanem osa, mida eksperdid on pidanud lausa nii väärtuslikuks, et soovitanud selle võtta riikliku kaitse alla.

Võiks arvata, et Ida-Virumaa linnad on omavahel väga tihedalt seotud. Moodustavad need ju omalaadse ühtse linliku konglomeraadi ning nende sõjajärgne tekkelugu, kasv ja areng on üsna samasugune, ka elanikkonna sotsiaalne profiil on suhteliselt sarnane. Kui lähemalt vaadata, siis nii see tegelikult ei ole. Kolm suuremat linna ehk Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve (viimase alla kuulub ka arvukalt väiksemad hajali asuvad linnalised asulad, sh Jõhvi) olid nõukogude ajal kõik vabariikliku alluvusega linnad. Seesugune staatus tagas neile suurema iseseisvuse ning üksteisest ka suhtelise sõltumatus, mis on säilinud tänapäevani: neis kõigis on endiselt oma, juba nõukogude ajal välja kujunenud poliitiline ja majanduslik eliit, oma elukondlikud iseärasused, et mitte öelda traditsioonid. Selles rivis eristub eriti jõuliselt Sillamäe, kuna tegemist on kunagise kinnise linnaga.

Olgugi et eestlastele ei ole selle linna kauni kõlaga nimi sugugi võõras, ei teata selle Eesti mõõtkavas küllaltki suure asula igapäevaelust ega ka ajaloost kuigi palju. Kui küsida saarlase või võruka käest, mis neile Sillamäega seoses esmalt meenub, siis on see vanematele inimestele tõenäoliselt kinnise linna staatus või salajane keemiatehas, teistele radioaktiivsete jäätmete hoidla ja pisut positiivsemas võtmes sadam. Sillamäe ajaloo ülevaateid on hakatud alles viimastel aastatel publitseerima ja sedagi vaid kohalike entusiastide eestvõttel ja vene keeles, mis jääb muu Eesti publiku käeulatuses välja. Ka meedias on Sillamäe jäänud oma kuulsamate naabrite Narva ja Jõhvi varju. Esimene ja seni peaaegu ainuke katse avada laiemalt selle linna olemus on 2011. aastal Andrei Hvostovi sulest ilmunud peamiselt tema nooruspõlve mälestusi kajastav teos „Sillamäe passioon“.

Sillamäe eemaldus muust Eestist pärast Teist maailmasõda, kui sinna rajati sõjatööstusele suunatud salajane uraanirikastustehas koos samuti saladuse loori all kerkinud asulaga, kuhu pandi elama mujalt Nõukogude Liidust valitud ja värvatud töötajaskond. Linn oli omamoodi sotsialistliku töölinna etalon, mille suuresti küll näilist heaolu iseloomustasid rikkalikum toidu- ja olmekaupadega varustatus, paremad elutingimused, sotsiaalsed hüved jm. Tehase töötajaskonna ja sellest lähtuvalt ka elanikkonna hulka valiti nn puhta

ankeedi ja kõrge kvalifikatsiooniga inimesi, mistõttu kujunes siin välja küllaltki intelligentne ja toonases mõistes kõrge moraalistandardiga elanikkond.

Sillamäe ei kasvanud siiski tühjale kohale. Põllupidajate ja kaluritega asustatud rannaalast kujunes juba XIX sajandi keskel populaarne suvituspiirkond, kuhu talupojad arvukalt suvilaid ning ärisid rajasid. Praeguse linna kohal paiknenud kalurikülade Türsamäe, Sillamäe ja Kannuka kõrvale hakkas juba 1920. aastate lõpus kujunema kompaktsem tööstusasula, suvituspiirkonna maine jäi pigem tagaplaanile. Kunagise põlevkiviõlitechase rajatiste jäänukeid leiab keemiakombinaadi territooriumilt seniajani. Samuti olid veel kümmekond aastat tagasi alles sõjaeelse töölisasula mõned kasarmud ning nõukogude aja elas üle ka käputäis XIX sajandi kuurordiaegseid hooneid mereäärses piirkonnas.

Üsna pea pärast tehase käikuandmist 1940. aastate lõpus uraanirikastamine siiski häabus ning hakati tegelema haruldaste muldmetallidega. Paljudes toonastes dokumentides nimetatakse tehas lihtsalt põlevkivitehaseks, kuigi põlevkiviga sellel otseselt kokkupuudet ei olnudki. Siiski sai 1957. aastal seni halduslikult Narva linnale allunud, aga sisuliselt Moskvale allutatud tehase juhtimise all linn linnaõigused ning asula nimeks sai seniste numbrikombinatsioonide asemel ametlikult ajalooline kohalik toponüüm Sillamäe.

1960. aastate alguses, kui linnast lõunasse hakati rajama Sirgala ja Narva põlevkivikarjääri, asus Sillamäele elama ka hulgaliselt kaevureid. Nimelt paigutati algselt Sirgalasse planeeritud kaevurite elamufond majanduslikel põhjustel pisut eemale juba olemas linna, uue töölislinnana planeeritud Sirgalast ehitati aga valmis vaid kümme protsenti. Eesti Põlevkivi tööliskonna asumisega Sillamäele muutus ka linnaelanike profiil. Kaevurite hulgas oli ka lihtsama taustaga inimesi, sõel ei olnud enam nii tihe ja aegki Nõukogude Liidus oli toona leebem ning vabam. Nende karjäärade töötajaskonna seas sattus muuhulgas Sillamäele elama ka kuigipalju eestlasi. Nad jäid linnas üldiselt küll märkamatuks, kuid eestlaskond kosus siiski niipalju, et autoriteetsete eestlastest mäeinseneride eestvõttel õnnestus linnas 1963. aastal avada lausa eestikeelne kool. 1980. aastatel elas linnas ligi 700 eestlast, mis annab välja ühe kobedama kolhoosi-asula mõõdu ning mida polnudki linna staatust ja suletust arvestades nii vähe. Koos rohkearvulise kaevurite armeega kasvas linnaelanike arv nõukogude aja

Peale omanäolise linnaruumi on eraldatuse tõttu Sillamäel tekkinud mingi kirjeldamatu uhkus oma linna üle.